

TURKISTON O‘LKASIDA MILLIY OZODLIK HARAKATLARI

I.M. Xaydarov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti “Markaziy Osiyo xalqlari tarixi” kafedrasida professori, tarix fanlari doktori (DSc)

E-mail: izzatillakhon@gmail.com

Isomiddinova Gulsevar Toshpo‘lot qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, “Sharq mamlakatlari tarixi” yo‘nalishi 2-kurs talabasi

isomiddinovagulsevar48@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyo olib borgan mustamlakachilik siyosatini tahlil qiladi. Tadqiqotda harbiy bosqinlar, mahalliy siyosiy tuzilmalarning o‘zgarishi, iqtisodiy ekspluatatsiya va madaniy assimilyatsiya jarayonlari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Rossiya imperiyasi, Markaziy Osiyo, mustamlakachilik siyosati, harbiy bosqinlar, Turkiston general-gubernatorligi, milliy harakatlar, ruslashtirish, iqtisodiy ekspluatatsiya, XIX asr, Kavkaz, Xiva xonligi, Buxoro amirligi, Qo‘qon xonligi, jadidchilik harakati, 1916-yil qo‘zg‘oloni.

NATIONAL LIBERATION MOVEMENTS IN TURKESTAN

Abstract: This article analyzes the colonial policy of the Russian Empire in Central Asia. The study examines military invasions, changes in local political structures, economic exploitation, and processes of cultural assimilation.

Keywords: Russian Empire, Central Asia, colonial policy, military invasions, Turkestan General-Governorate, national movements, Russification, economic exploitation, 19th century, Caucasus, Khanate of Khiva, Emirate of Bukhara, Khanate of Kokand, Jadidism movement, 1916 uprising.

НАЦИОНАЛЬНО ОСВОБОДИТЕЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ В ТУРКЕСТАНЕ

Аннотация: В данной статье анализируется колониальная политика Российской империи в Центральной Азии. Рассматриваются процессы военных вторжений, изменения местных политических структур, экономической эксплуатации и культурной ассимиляции.

Ключевые слова: Российская империя, Центральная Азия, колониальная политика, военные вторжения, Туркестанская губерния, национальные движения, русификация, экономическая эксплуатация, XIX век, Кавказ, Хива-ханство, Бухарский эмират, Кокандское ханство, движение Джадидов, восстание 1916 года.

Kirish. Tarix davomida yirik imperiyalar o'z hududlarini kengaytirish maqsadida boshqa xalqlarni bosib olish, ularning ijtimoiy-siyosiy tuzilishini o'zgartirish va mahalliy qarshilik harakatlarini bostirish kabi strategiyalarni qo'llab kelgan. Rossiya imperiyasining XIX asrda Markaziy Osiyo, Kavkaz va boshqa hududlarni bosib olishi ham ana shunday tajovuzkor ekspansiya siyosatining bir qismi edi. Ushbu jarayonda imperiya nafaqat harbiy kuchdan foydalandi, balki mafkuraviy, iqtisodiy va madaniy strategiyalarni ham ishga soldi. Milliy harakatlarni bostirish uchun Rossiya imperiyasi harbiy bosqinlar, sodiq mahalliy

elitalarni tayinlash, madaniy va diniy siyosatni o'zgartirish, ta'lim va axborot vositalarini nazorat qilish kabi ko'plab vositalardan foydalangan. Rossiya imperiyasining bosqinchilik siyosati Turkiston, Buxoro, Xiva va Kavkaz xalqlarining mustaqillikka bo'lgan intilishlariga qattiq zarba berdi. Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi bilan Rossiya bu mintaqada o'z hukmronligini mustahkamlashga harakat qildi. Mahalliy xalqning rus qo'shinlariga qarshi ko'tarilgan ko'plab qo'zg'olonlari shafqatsiz tarzda bostirildi. Masalan, 1873-yilda Xiva xonligi, 1876-yilda esa Qo'qon xonligi Rossiya tomonidan butunlay bosib olinib, xonlik tugatildi. Mahalliy aholining noroziligi esa zo'ravonlik, qatl va surgunlar bilan bostirildi. Rossiya imperiyasi milliy harakatlarni bostirishda faqat harbiy strategiyalarga tayanib qolmadi. Siyosiy jihatdan esa, mahalliy elitalarni o'z tomoniga og'dirish maqsadida ularga turli imtiyozlar berildi. Buxoro amirligi va Xiva xonligi mustaqil bo'lib qolgan bo'lsa-da, ularning hukmdorlari amalda Rossiya general-gubernatorligi nazorati ostida edi

Adabiyotlar sharhi. Alexander Morrison – “Russian Rule in Samarkand”¹ asarida Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi hukmronlik siyosatini batafsil tahlil qiladi. U asosan Samarqand shahrida olib borilgan mustamlakachilik siyosati, ruslashtirish harakatlari va mahalliy xalq bilan munosabatlarga e'tibor qaratadi. Morrison arxiv hujjatlari asosida Rossiyaning mustamlakachilik tizimi qanday ishlaganini va uning ijtimoiy hayotga qanday ta'sir ko'rsatganini yoritadi.

Sobirjon Toshkuziev – “Turkiston mustamlakachiligi: bosib olish va qarshilik”² asari Rossiya istilosiga qarshi ko'tarilgan harakatlarni o'rganishga bag'ishlangan. U 1916-yil qo'zg'oloni, jadidchilik harakati va milliy ozodlik kurashchilari faoliyatini chuqur tahlil qiladi. Toshkuziev Rossiyaning O'rta Osiyoni bosib olish strategiyasini faqat harbiy jihatdan emas, balki siyosiy va mafkuraviy jihatdan ham o'rganadi.

---

¹ Morrison A. Russian Rule in Samarkand 1868-1910.-Oxford [Buyuk Britaniya]:Oxford University Press,2008.

² Toshqo'ziyev S. Turkiston mustamlakachiligi: bosib olish va qarshilik. – Toshkent [O'zbekiston]:Fan nashriyoti,2007.

Amerikalik tarixchi Richard Pipesning “The Formation of the Soviet Union”³ asari Rossiya imperiyasi va Sovet Ittifoqi tarkibidagi milliy respublikalar o‘rtasidagi munosabatlarni yoritadi. Unga ko‘ra, Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan hududlarda milliy harakatlarni bostirish Sovet davrida ham davom etgan. Pipes milliy o‘zlikni yo‘q qilish siyosati va milliy elitalarni yo‘q qilish jarayonini batafsil tahlil qiladi.⁴

Ushbu tadqiqot Rossiya imperiyasining XIX asr va XX asr boshlarida bosib olgan hududlarida milliy harakatlarni bostirish strategiyalarini o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqotda Qo‘qon, Buxoro va Xiva xonliklari, Kavkaz xalqlari hamda boshqa bosib olingan hududlardagi ozodlik harakatlariga qarshi olib borilgan harbiy, siyosiy, iqtisodiy va mafkuraviy choralar tahlil qilinadi. Rossiya imperiyasining bosib olingan hududlarda milliy harakatlarni qanday strategiyalar orqali bostirganini tahlil qilishdir. Ushbu siyosatning asosiy usullari, ularning mintaqadagi ta‘siri va uzoq muddatli oqibatlari ilmiy jihatdan yoritiladi. Tadqiqot, shuningdek, mustamlakachilik siyosatining zamonaviy ta‘sirini, milliy harakatlarning merosi va bugungi kungacha saqlanib qolgan izlarini ochib berishga qaratiladi. Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan hududlarda milliy harakatlarni bostirish strategiyalari hisoblanadi. Xususan, Qo‘qon xonligi, Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Kavkaz xalqlari va boshqa mintaqalardagi harakatlarga qarshi amalga oshirilgan repressiv siyosat tahlil qilinadi. Mahalliy xalqning mustamlakachilik siyosatiga bo‘lgan munosabati, milliy yetakchilarning faoliyati va ular qanday yo‘q qilinganligi tadqiq qilinadi.

Asosiy qism.

Rossiya imperiyasi O‘rta Osiyoni bosib olish jarayonida turli strategiyalarni qo‘llagan. Bu strategiyalar harbiy, siyosiy, iqtisodiy va mafkuraviy usullarni o‘z ichiga olgan bo‘lib, mahalliy milliy harakatlarni bostirish va rus hukmronligini mustahkamlashga qaratilgan edi. Ushbu bo‘limda Rossiya imperiyasining milliy harakatlarga qarshi olib borgan siyosati misollar va tarixiy dalillar asosida yoritiladi.

---

³ Pipes R. The Formation of the Soviet Union: Communism [AQSH]: Harvard University Press, 1997.

Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoni zabt etishdagi asosiy usuli harbiy yurishlar edi. 1865-yilda Toshkent, 1868-yilda Samarqand, 1873-yilda Xiva, 1876-yilda esa Qo'qon xonligi bosib olindi. General M.D. Skobelev Qo'qon xonligidagi qarshilik harakatlarini shafqatsiz bostirgan edi. U o'z xotiralarida shunday yozadi: "Biz dushmanga qo'l berib taslim bo'lish imkonini bermadik. Har bir qo'zg'olon markazida qat'iy jazolar qo'lladik. Bu, albatta, keyingi isyonlarning oldini olishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi". Harbiy yurishlar davomida mahalliy qarshiliklar shafqatsiz bostirildi. Masalan, 1868-yilda Samarqandda o'zbek askarlari va mahalliy aholi Rossiya bosqiniga qarshi ko'tarildi, ammo general K.P. Kaufman qo'shini tomonidan bu harakat shafqatsizlarcha bostirildi. Xivaning bosib olinishi ham strategik reja asosida amalga oshirilgan. General von Kaufman bu yurish haqida shunday deydi "Xiva mustaqil bo'lishi mumkin emas. Bu yerda Rossiya imperiyasining manfaatlarini ta'minlash va tartib o'rnatish lozim". Buxoro amirligi va Xiva xonligi 1860–1870-yillarda Rossiya bilan to'qnashgan va harbiy mag'lubiyatga uchragan. Xivani bosib olish uchun general von Kaufman 1873-yilda katta harbiy yurish uyushtirdi, natijada xonlik vassal davlatga aylantirildi. Qo'qon xonligi esa 1876-yilda to'liq tugatilib, hududlar Turkiston general-gubernatorligiga qo'shib olindi. Siyosiy va ma'muriy boshqaruv tizimi Rossiya istilosidan so'ng, O'rta Osiyo hududlari to'g'ridan-to'g'ri imperiya tarkibiga qo'shildi yoki vassal davlatga aylantirildi.

Turkiston general-gubernatorligi tashkil qilinib, rus amaldorlari barcha muhim lavozimlarni egalladi. Tarixchi Alexander Morrisonning fikricha: "Rossiya Turkistonida siyosiy boshqaruv o'zga yurtlardagi mustamlakachilik tizimlariga qaraganda ancha markazlashgan bo'lib, mahalliy elitalarga cheklangan vakolatlar berilgan". Bu esa milliy harakatlarni parchalash va nazorat qilishga yordam bergan. Mahalliy aholining siyosiy ishtiroki cheklab qo'yildi, xonliklar tugatildi, hamma muhim lavozimlarga rus amaldorlari tayinlandi. Buxoro va Xiva mustaqillikni saqlab qolgan bo'lsa-da, Rossiya bu davlatlarning ichki ishlariga bevosita aralasha boshladi. Masalan, Buxoro amiri Abdulahadxon Rossiya imperatori oldida sodiqlik qasamyodini ichgan va rus qo'shinlari amirlikda doimiy ravishda joylashib olgan. Iqtisodiy qaramlik va ekspluatatsiya. Rossiya bosib olingan hududlarni

iqtisodiy jihatdan o'ziga qaram qilish uchun maxsus choralar ko'rdi. Mahalliy iqtisodiyot xomashyo yetkazib berishga qaratildi, ya'ni O'rta Osiyoning asosiy mahsuloti bo'lmish paxta Rossiya sanoati uchun eksport qilindi. Britaniya va boshqa Yevropa davlatlari bilan savdoni cheklash uchun 1870-yillarda bojxona tizimi joriy etildi, natijada mahalliy savdogarlar faqat Rossiya bilan savdo qilishga majbur bo'ldi. Temir yo'llarning qurilishi (masalan, 1899-yilda Toshkent-Orenburg temir yo'li) Rossiyaga tezkor harbiy harakatlarni amalga oshirish va iqtisodiy nazoratni kuchaytirish imkonini berdi. Ushbu siyosat natijasida O'rta Osiyo mintaqasi mustaqil iqtisodiy rivojlanish imkoniyatidan mahrum bo'ldi. Milliy harakatlarni bostirish va madaniy ta'sir Milliy harakatlarga qarshi kurashda Rossiya imperiyasi mafkuraviy va madaniy strategiyalarni ham qo'llagan. Mahalliy madaniyat va ta'lim tizimi qattiq nazorat ostiga olingan. Rus-tuzem maktablari ochilib, mahalliy aholiga rus tili va madaniyatini singdirish siyosati olib borildi. Bu orqali yangi ruslashtirilgan elita yaratish va milliy uyg'onish g'oyalarining oldini olish maqsad qilindi. Jadidchilik harakati ham Rossiya hukmronligiga tahdid sifatida qabul qilingan.

Tarixchi Edward Allworth jadidchilik harakatining bostirilishi haqida shunday yozadi: "Jadidlar yangi ta'lim va siyosiy islohotlarni talab qilgan edilar, ammo rus hukumati ularning harakatini mustaqillik urinishlari sifatida ko'rib, bosim o'tkazdi" Ko'plab milliy liderlar ta'qib qilindi yoki surgun qilindi. 1908-yilda Qo'qondagi "Tarjimon" gazetasi yopildi, chunki u milliy ongini oshirishga xizmat qilardi. Jadidlar (yangi usul maktablarini ochgan, mustaqillik g'oyalarini ilgari surgun ziyolilar) qattiq ta'qib ostiga olingan. 1916-yil qo'zg'oloni va uning oqibatlari Rossiyaning mustamlakachilik siyosati mahalliy aholining noroziligini kuchaytirib bordi. 1916-yilda boshlangan milliy qo'zg'olon bunga yaqqol misol bo'la oladi. Podsho Nikolay II farmoniga ko'ra, musulmon xalqlardan yosh yigitlar front orqasidagi ishchi batalyonlarga chaqirilgan edi. Bu qaror xalq orasida ommaviy norozilikka sabab bo'ldi va katta qo'zg'olon avj oldi. Qo'zg'olon O'rta Osiyoning turli burchaklarida, jumladan, Toshkent, Jizzax, Andijon va Qirg'iziston hududida kuchli bo'ldi. Rus harbiy kuchlari tomonidan bu harakat shafqatsiz bostirildi – o'n minglab insonlar qatl etildi, qishloqlar vayron qilindi, minglab odamlar Xitoyga qochib

ketishga majbur bo'ldi. Tarixchi Jörg Baberowski bu haqda yozadi: "1916-yil qo'zg'oloni Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatiga qarshi tabiiy javob bo'ldi. Aholi qattiq ekspluatatsiya qilinadi va siyosiy huquqlardan mahrum etilar edi "Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoda milliy harakatlarni bostirish strategiyalarini o'rganish bugungi geosiyosiy jarayonlarni tushunish, milliy o'zlikni tiklash va tarixiy adolatni tiklash uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqot natijalari faqat tarixiy hodisalar sifatida emas, balki bugungi kun va kelajak siyosiy jarayonlari uchun ham dolzarb hisoblanadi. Mustamlakachilik merosining ta'sirini anglash Rossiya imperiyasining O'rta Osiyo xalqlariga bo'lgan ta'siri bugungi kunda ham sezilarli darajada namoyon bo'lib turibdi. Siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan sobiq mustamlaka bo'lgan hududlar hali ham bu tarixiy jarayonning oqibatlarini boshdan kechirmoqda. Masalan, iqtisodiy qaramlik, Rossiya bilan kuchli siyosiy va iqtisodiy aloqalar hamda madaniy ta'sir O'rta Osiyo davlatlarida hanuzgacha mavjud. Tarixchi Edward Allworth ta'kidlaganidek: "Mustamlakachilik tizimi tugatilgach ham, uning izlari uzoq vaqt davomida jamiyatda sezilib turadi. Bu shuni anglatadiki, O'rta Osiyo davlatlari mustaqil rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda o'z tarixidan saboq olishlari va mustamlakachilikning uzoq muddatli ta'sirlarini kamaytirish yo'llarini izlashlari kerak. Milliy ong va tarixiy adolatni tiklash Milliy harakatlarni bostirish bo'yicha olib borilgan siyosatlar natijasida ko'plab milliy qahramonlar unutilgan yoki ularning faoliyati noto'g'ri talqin qilingan. Bugungi kunda mustamlaka davrida erkinlik uchun kurashgan shaxslarning nomlarini tiklash va ularning tarixdagi o'rnini qayta ko'rib chiqish zarur. Masalan, jadidchilik harakati a'zolari uzoq vaqt davomida "davlatga qarshi unsurlar" sifatida talqin qilingan. Bugungi kunda esa ular milliy uyg'onish harakati yetakchilari sifatida qayta baholanmoqda. Milliy tarixni adolatli yoritish mustaqillik va milliy o'zlikni tiklashning muhim qismidir. Geosiyosiy jarayonlarni tushunish Rossiya imperiyasining XIX asrdagi harakatlarini o'rganish bugungi geosiyosiy jarayonlarni tahlil qilishda ham muhim ahamiyatga ega. Hozirgi vaqtda Rossiya sobiq mustamlakalariga ta'sir o'tkazish siyosatini davom ettirmoqda. Tarixchi Richard Pipesning fikriga ko'ra: "Rossiya imperiyasi o'zining geosiyosiy manfaatlarini himoya qilish uchun har doim kuchli nazorat

va mustamlakachilik usullarini qo‘llagan” . Shu sababli, tarixni o‘rganish orqali hozirgi xalqaro aloqalar va Rossiyaning strategiyasini yaxshiroq tushunish mumkin. Bu esa O‘rta Osiyo davlatlariga o‘z mustaqilligini yanada mustahkamlash va xalqaro maydonda o‘z pozitsiyalarini himoya qilishga yordam beradi. Mustaqil ta‘lim va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish Rossiya mustamlakachilik siyosati ta‘lim tizimiga ham ta‘sir ko‘rsatgan. Ko‘plab tarixiy faktlar mustamlakachilik mafkurasi asosida talqin qilingan. Bugungi kunda esa milliy tarixni mustaqil tadqiq qilish va haqiqatni tiklash muhim vazifalardan biridir. O‘z tarixini bilish va uni ilmiy asosda yoritish O‘rta Osiyo davlatlariga mustahkam milliy g‘oya shakllantirish, yosh avlodga aniq tarixiy tafakkur berish imkonini yaratadi. Shu boisdan, mustamlaka tarixi va milliy harakatlarning ta‘sirini chuqur o‘rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

Xulosa

Rossiya imperiyasining XIX asrda Markaziy Osiyoni bosib olishi va mintaqada olib borgan siyosati chuqur va uzoq muddatli oqibatlarga ega bo‘ldi. Ushbu tadqiqot davomida aniqlanganidek, Rossiya imperiyasi o‘z ekspansiya siyosatini harbiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy strategiyalar orqali amalga oshirdi. Bu siyosat mintaqadagi mahalliy boshqaruv tizimlarini tubdan o‘zgartirdi, iqtisodiy mustaqillikni zaiflashtirdi va milliy harakatlarni bostirishga qaratildi. Rossiya imperiyasining asosiy vositalaridan biri harbiy bosqinlar edi. Qo‘qon, Buxoro va Xiva xonliklari bosib olinib, mahalliy qarshiliklar shafqatsiz bostirildi. 1916-yil qo‘zg‘oloni bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Mahalliy xalq Rossiya imperiyasining ekspluatatsion siyosatiga qarshi chiqqanida, javoban ommaviy qirg‘in va surgunlar amalga oshirildi. Bu nafaqat aholini jismonan yo‘q qilishga, balki ularning ruhiyati va irodasini sindirishga qaratilgan edi. Siyosiy va ma‘muriy jihatdan Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyoni o‘zining mustamlakasi sifatida boshqarish uchun Turkiston general-gubernatorligini tashkil qildi. Bu tizim mahalliy hokimiyatni cheklab, barcha muhim qarorlarni rus amaldorlari qabul qilishini ta‘minladi. Mahalliy elitalarning ba‘zilari Rossiya bilan hamkorlikka jalb qilinib, ular orqali hukmronlik mustahkamlandi. Biroq, bu jarayon mahalliy xalq orasida mustaqillikka bo‘lgan intilishni yo‘q qilmadi, aksincha, uni yanada

kuchaytirdi. Iqtisodiy jihatdan Rossiya imperiyasi mintaqani paxta yetkazib beruvchi xomashyo bazasiga aylantirdi

Adabiyotlar:

1. Toshkuziev S. Turkiston mustamlakachiligi: bosib olish va qarshilik. – Toshkent: Ma’naviyat, 2019. 312 bet.
2. Rahimov U. Jadidchilik va mustamlakachilik siyosati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2021. 280 bet.
3. Yo‘ldoshev H. O‘rta Osiyo xonliklari va Rossiya: bosib olish jarayoni va oqibatlari. – Samarqand: Zarafshon, 2018. 350 bet.
4. Karimov B. Rossiya imperiyasi va Turkiston o‘lkasi boshqaruvi. – Toshkent: Fan, 2020. 290 bet.
5. Vohidov M. 1916-yil qo‘zg‘oloni va uning sabablari. – Buxoro: Buxoro Davlat Universiteti nashriyoti, 2022. 220 bet.